

Rechters en de democratie

De rechtspraak in de Republiek van Weimar (1918-1933)

Inleiding

In dit artikel zal worden ingegaan op de rechtspraak in de Republiek van Weimar. Met name zal de verhouding tussen politiek en justitie aan de orde komen, waarbij de zogenaamde "politieke justitie", die het politieke strafrecht omvat, veel aandacht krijgt. Bij politiek strafrecht gaat het om zaken als hoog- en landverraad. Centraal staat de juridische uiteenzetting tussen de republiek en haar tegenstanders¹.

De volgende vragen zullen hierbij aan de orde komen: hoe stonden de rechters uit het oude keizerrijk tegenover de republiek en de democratie? Wat waren hun politieke achtergronden? Werkte dit alles door in hun rechtspraak? Tijdgenoten beweerden al dat de rechters tegen links veel harder optraden dan tegen rechts. E.J. Gumbel toonde dit in 1921 aan in zijn Zwei Jahre Mord². Als de politieke achtergronden doorwerkten in de rechtspraak, hoe bleek dit dan uit de afzonderlijke processen? Waren de rechters zich ervan bewust?

De diepere, achterliggende vraag bij dit alles is: heeft de justitie een actieve rol gespeeld in het vervalproces van de republiek en van welk gewicht was die rol?

De structuur van het gerechtelijk apparaat

Voor een goed begrip van dit artikel is het van belang kort in te gaan op de structuur van het gerechtelijk apparaat in de Republiek van Weimar. De laagste rechtbank was het "Amtsgericht", dat te vergelijken is met het Nederlandse kantongerecht. Deze rechtbank behandelde alleen lichte, civiele zaken en geen strafzaken. Boven deze rechtbank stonden de "Landes- en Oberlandesgerichte", te vergelijken met de gerechtshoven in Nederland. Boven al deze rechtbanken stond het "Reichsgericht", een hof van cassatie, zoals onze Hoge Raad. Hiernaast zal ook regelmatig het "Staatsgerichtshof" worden genoemd, waarvan de taak verderop in dit artikel aan de orde zal komen.

Omdat justitie een autonome zaak van de afzonderlijke deelstaten (de "

Länder") was, vond de benoeming van de rechters door de deelstaten plaats. Deze rechters waren onafhankelijk en werden voor het leven benoemd, wat een uitvloeisel was van de trias politica, de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Naast beroepsrechters kende men ook leken, die zitting hadden in de rechterlijke macht, namelijk in de "Schöffen- en de Schwurgerichte".

Putsch-pogingen

Begin april 1919 werd in Beieren een "Räterepublik" uitgeroepen, die geleid werd door een raad van "Volksbeauftragten", waarin de onafhankelijke socialisten (USPD) en anarchisten de meerderheid hadden. Op 13 april namen de communisten (KPD) onder leiding van E. Leviné en M. Levien de macht over en vormden de tweede, communistische "Räterepublik".

Als reactie op het doden van tien gijzelaars door de "Rote Gardisten" richtten de regeringstroepen een bloedbad aan, waarbij vermoedelijk meer dan 1000 mensen om het leven kwamen. Deze slachtoffers waren reeds door bijzondere militaire rechtbanken ter dood veroordeeld en werden in de officiële lezing aangeduid als "tödlich verunglückte Anhänger der Räterepublik"³.

De niet vermoorde leiders van de radenrepublieken werden in de zomer van 1919 door de bijzondere militaire rechtbanken veroordeeld. Omdat de communisten alleen maar de leiding van de republiek overnamen, zouden zij naar de letter van de wet slechts wegens hulp bij hoogverraad veroordeeld kunnen worden, waar een maximumstraf van 15 jaar tuchthuis op stond; de rechtbank oordeelde echter anders. Zo kreeg de leider van de tweede republiek, Lévine, de doodstraf. De rechtbank verklaarde bij haar vonnis dat de eerste republiek slechts een opstand tegen de regering was geweest en dat het hoogverraad pas met de oprichting van de tweede republiek was begonnen.

Tegen de vonnissen van de bijzondere militaire rechtbank was geen hoger beroep mogelijk. Dit maakte het voor de rechtbank mogelijk aangeklaagden van de eertse republiek toch wegens hoogverraad te veroordelen. Toen deze aangeklaagden voorkwamen, oordeelde de rechtbank dat de eerste republiek ook hoogverraad was. Zo kreeg de anarchist E. Mühsam, iemand van de eerste republiek, 15 jaar vestingstraf wegens hoogverraad. De schrijver E. Toller, de leider van de eerste republiek, kreeg, waarschijnlijk ten gevolge van nationale en internationale druk slechts 5 jaar vestingstraf. Er zijn nog meer verschillen in de veroordelingen te constateren: G. Kandl-

binder en A. Hagemeister hadden zich, aldus Toller, aan dezelfde vergrijpen schuldig gemaakt. Kandlbinder werd vrijgesproken, terwijl Hagemeister tien jaar vestingstraf werd opgelegd. De reden voor dit opvallende verschil was volgens Toller de volgende: "Nur genoss der eine (Kandlbinder AJM) den Vorzug, nicht der KPD oder USPD anzugehören, den andern hielt das Gericht für harmlos"⁴. Het lijkt erop dat de rechters zoveel mogelijk mensen van de beide radenrepublieken wilden straffen en dat ze daarbij een bepaalde partijgebondenheid als een verzwarende omstandigheid beschouwden.

Heel anders vielen de oordelen uit bij de Kapp-putsch. Van 12 op 13 maart 1920 marcheerde de ontevreden marine-brigade van kapitein H. Ehrhardt richting Berlijn. De Rijksregering poogde de opstandige brigade tegen te houden, maar onder het motto "Truppe schießt nicht auf Truppe" liet het leger het afweten, waarop de regering Berlijn verliet en Dr. W. Kapp de macht kon overnemen. Vooraanstaande personen rond hem waren generaal Freiherr W. von Lüttwitz en generaal E. Ludendorf. De laatste verklaarde later voor de rechtbank de opstandige troepen toevallig ontmoet te hebben. Na vier dagen moest Kapp het opgeven, omdat hij te weinig medewerking kreeg van de ambtenaren en omdat het verzet, waartoe de regering opgeroepen had, vrij groot was⁵.

Rijkskanselier Bauer eiste een strenge bestraffing van alle deelnemers, waar echter niet veel van terecht kwam. Een amnestiewet, aangenomen na de verkiezingen van 1920, bepaalde dat geen van de deelnemers vervolgd kon worden, met uitzondering van de aanstichters en de leiders, begrippen die vaag werden omschreven. Volgens het Reichsgericht bestond de groep aanstichters en leiders slechts uit tien personen, waarvan er zeven naar het buitenland gevlucht waren, zodat er maar drie overbleven: Jagow, Wangenheim en Schiele. Hoewel Wangenheim minister was geweest in de Kapp-regering, ontkende het Reichsgericht zijn kwaliteit als leider en bestempelde hem als meeloper, waarna vrijspraak volgde. Ten aanzien van Jagow daarentegen, die ook een leidende rol gespeeld had, bepaalde de rechtbank dat hij slechts hulp bij hoogverraad verleend had en veroordeelde hem tot de minimumstraf van vijf jaar vestingstraf. Schiele wordt alleen genoemd als één van de aangeklaagden⁶.

Politieke moorden

De veronderstelling dat rechts niet of nauwelijks werd vervolgd wordt verder ondersteund door een reeks processen naar aanleiding van een aantal politieke moorden. In de jaren 1919-1923 liep de haat tussen politieke te-

genstanders zo hoog op, dat men in de onderlinge strijd elk middel, ook moord, geoorloofd achtte⁷. Twee moorden wil ik nader bezien: die op Matthias Erzberger en die op Walther Rathenau.

De Zentrum-afgevaardigde Erzberger was in nationalistische kringen zeer gehaat. Hij was namelijk de geestelijk vader van de vredesresolutie, die de Rijksdag in juli 1917 had aangenomen. Daarnaast was hij in november 1918 als staatssecretaris belast met de wapenstilstandsonderhandelingen in Compiègne. Verder was hij in de Nationale Vergadering vanaf het begin vóór de aanvaarding van het Verdrag van Versailles. In dit alles zagen zijn vijanden "eine konsequente Linie von Landesverrat". Op 26 augustus 1921 werd hij door Oberleutnant zur See H. Tillesen en oud-luitenant H. Schulz tijdens een wandeling in de buurt van Griesbach doodgeschoten⁸. Hoewel de politie van Baden de daders snel op het spoor was, wisten zij toch te ontvluchten, daarbij geholpen door de hoofdcommissaris van politie te München, de nationaal-socialist E. Pöhner⁹. Tijdens het onderzoek stootte de Badische politie op de "Bayerische Holzverwertungsgesellschaft" (houtverwerkingsmaatschappij), een dekmantel van de Organisatie Consul (OC) (de opvolger van de marine-brigade Ehrhardt), waar de daders vóór de door hen gepleegde aanslag gewerkt hadden. Zij hadden nauwe contacten onderhouden met kapitein-luitenant M. von Killinger en omdat er aanwijzingen waren dat hij bij de aanslag betrokken was of deze had gesteund, werd hij gearresteerd en kwam het tot een proces¹⁰. Het kwam echter niet tot een veroordeling, omdat de rechtbank eerst moest bewijzen dat de voortvluchtigen de daders waren. Killinger ontkende zelf andere betrekkingen dan uit hoofde van zijn werk met hen te hebben. Het proces eindigde dan ook in vrijspraak en in maart 1933 konden de daders zonder risico naar Duitsland terugkeren. Na de Tweede Wereldoorlog werden beiden alsnog veroordeeld tot vijftien jaar tuchthuis¹¹.

De tweede politieke moord waar ik hier aandacht aan wil besteden is die op de minister van buitenlandse zaken Rathenau, die op 24 juni 1922 vanuit een auto met zes inzittenden te Berlijn werd doodgeschoten. Evenals bij Erzberger was vanuit nationalistische kring tegen hem een hetze in gang gezet, omdat hij een zgn. "Erfüllungspolitiker" was. Die politiek was gericht op het verbeteren van de relaties met de Geallieerden en op het aantonen dat Duitsland met de beste wil niet aan hun eisen kon voldoen. In rechtse kringen was deze politiek zeer gehaat, vanwege de eruit voortvloeiende positieve houding tegenover de vroegere vijanden. Bovendien was Rathenau een jood en ook dat zette veel kwaad bloed. Verder had hij een grote

rol gespeeld bij de totstandkoming van het Verdrag van Rapallo dat in 1922 met de Sowjetunie was gesloten.

De hoofdadere van deze moord waren de oud-officieren E. Kern en H. Fischer. Zij kwamen niet voor de rechter, omdat Kern bij zijn arrestatie doodgeschoten werd en Fischer zelfmoord pleegde. Wel kwamen een aantal helpers en medeplichtigen bij de moord voor het gerecht. Zij stonden terecht voor het "Staatsgerichtshof", een speciale rechtbank, opgericht na de moord op Rathenau¹². De aangeklaagden waren allen vrij jong en afkomstig uit goede families. Ze waren lid van een aantal nationalistische organisaties en betrokken geweest bij de Kapp-putsch, de marine-brigade Ehrhardt of haar opvolger de Organisatie Consul. Over die laatste organisatie lieten zij tijdens het proces niet veel los. Het proces toonde aan dat de aangeklaagden gedreven werden door haatgevoelens en een sterke neiging vertoonden tot geweld. Sommige aangeklaagden verklaarden dat de moord gepleegd was, omdat Rathenau een "Erfüllungspolitiker" was, anderen gaven als motief zijn joodse afkomst¹³.

In de motivering van de oordelen legde het "Staatsgerichtshof" grote nadruk op het antisemitisme. Daarmee werd het politieke aspect van de daad verdoezeld, terwijl de aangeklaagden duidelijk gezegd hadden, dat het een daad was in de strijd tussen links en rechts, en gericht tegen de Republiek van Weimar. Procureur-generaal Ebermayer verklaarde in zijn pleidooi, dat hij van mening was dat er geen organisatie achter de moord zat, hoewel een aantal omstandigheden in die richting wezen. Het "Staatsgerichtshof" sprak uiteindelijk hoge vrijheidsstraffen uit, die varieerden van vijf tot vijftien jaar tuchthuis. Toch was het resultaat onbevredigend: een aantal aangeklaagden kreeg hoge straffen, maar de personen achter de schermen werden ongemoeid gelaten. Een extra complicerende factor bij het opsporen van dit soort samenzweringen was het feit dat de politie een autonome zaak van de afzonderlijke deelstaten was¹⁴.

Alles wijst erop dat de rechterlijke macht rechts beschermde en links streng bestrafte. Zowel de amnestiewet voor de deelnemers aan de Kapp-putsch, als de bijzondere rechtspraak bij de radenrepublieken wijzen hierop. Het proces tegen de helpers bij de moord op Rathenau vormde hierop een uitzondering¹⁵, maar ook dat proces kende, zoals we zagen, geen bevredigende afloop: blijkbaar was de rechterlijke macht van mening dat het gevaar van rechts, dat het vaderland wilde beschermen, in het niet viel bij dat van links.

"Gesetz zum Schutz der Republik"

De moord op Erzberger was voor de regering Wirth aanleiding om op 29 augustus 1921 met een noodverordening te komen die gebaseerd was op artikel 48 van de grondwet van Weimar. Zij richtte zich tegen de hetze die tegen links gevoerd werd en tegen de verruwing van de openbare zeden. De burgerlijke partijen zagen het als een tijdelijke maatregel en als een vorm van staatsnoodweer. Op 16 december eisten KPD, USPD en DNVP de opheffing van de verordening, die door de steun van de SPD een feit werd¹⁶.

De moord op Rathenau leidde tot nieuwe opwinding. Nog op de dag zelf kwam de regering met een "Verordnung zum Schutz der Republik", die in de volgende maatregelen voorzag: 1. de mogelijkheid om vergaderingen, manifestaties en verenigingen, gericht op de afschaffing van de republiek en die opriepen tot geweld tegen regeringsleiders, te verbieden; 2. de instelling van een strafmaat; 3. de oprichting van het "Staatsgerichtshof". Deze bijzondere rechtbank moest overtredingen van bovenstaande verordening behandelen. Reeds de dag na de moord werd er in de Rijksdag gedebatteerd over de genoemde maatregelen. Zowel kanselier Wirth als de minister van justitie G. Radbruch benadrukten dat de maatregelen tegen rechts gericht waren. Wirth sprak hierbij de beroemde woorden: "dieser Feind steht rechts". De meerderheid van de Rijksdag, bestaande uit DDP, Zentrum, DVP, USPD en KPD, stonden achter de maatregel¹⁷.

Op 21 juli 1922 werd de verordening vervangen door een wet: het "Gesetz zum Schutz der Republik". Een wezenlijke verandering was dat de wet tegen twee kampen streed en zich niet langer eenzijdig tegen rechts richtte. In het kabinet en in het parlement was vanwege de politieke verhoudingen de eenzijdigheid uiteindelijk niet vol te houden. Stresemann (DVP) stelde in zijn rede dat geen enkele partij voordeel zou mogen hebben van de wet. De wet hield vast aan de neutraliteit van de staatsgedachte en aan de grondwet van Weimar. Jasper zegt dat dit betekent dat er in de wet veeleer sprake is van "Verfassungsschutz" dan van "Republiksschutz". Toch was het doel van de wet het beschermen van de republiek, haar representanten en haar symbolen en zij richtte zich tegen duidelijk omschreven gewelddaden, groepen en hun aanhangers. Wie zich vergreep hing zware straffen boven het hoofd¹⁸.

Een probleem wat betreft de wet is mijns inziens, dat ze niet past in de trias politica, die de burgers tegen de macht van de staat wil bescher-

men. Het gaat hier om iets heel anders: de bescherming van de staat tegen de burgers, een probleem dat men niet niet voorzien had.

Het "Staatsgerichtshof"

De wet regelde de oprichting van een bijzondere rechtbank, het "Staatsgerichtshof", bestaande uit negen leden. Drie ervan waren lid van het Reichsgericht, de zes overigen waren geen beroepsrechters en werden benoemd door de president van de republiek. De bedoeling was dat deze zes plaatsen bezet zouden worden door democratischgezinde personen. Radbruch hoopte dat zo een objectieve justitie tot stand zou komen. Jasper wijst hierbij op het wantrouwen van de wetgever tegenover de beroepsrechters dat hier uit spreekt¹⁹.

De samenstelling was een compromis: de zes leden werden gekozen uit de partijen, die vóór de wet van 21 juli gestemd hadden, dus uit DVP tot en met USPD. Dat zou betekenen dat bij een evenredige verdeling over conservatieven en progressieven er door de aanwezigheid van drie conservatieve rechters toch sprake zou zijn van een conservatieve meerderheid. Daarbij bleek het moeilijk leken te benoemen; meestal werden politici, gepensioneerde rechters of op zijn minst juristen voorgedragen. Een ander probleem was beroepsrechters te vinden. De meesten hadden een afkeer van politieke justitie, maar ook waren ze niet bereid de republiek de nodige staatsbescherming te geven. Dit hing samen met hun anti-republikeinse houding²⁰.

Jasper concludeert uit dit alles dat het "Staatsgerichtshof" eigenlijk al voor het zijn werk begon een mislukking was. Toch had mijns inziens het hof, ondanks alles, nog kunnen zijn wat de regering aanvankelijk hoopte: samen met de wet een wapen vormen tegen anti-republikeinse bewegingen van zowel links als rechts. Helaas viel de praktijk anders uit: het werd bijna uitsluitend een wapen om links aan te pakken, iets waar de linkse partijen voor gevreesd hadden²¹.

De processen

Het openbaar ministerie in Baden begon in de herfst van 1921 een proces tegen de "Bayerische Holzverwertungsgesellschaft", waarop men gestoten was in het onderzoek naar de moord op Erzberger. Zij ontpopte zich al spoedig als de geheime OC. Het openbaar ministerie vond tijdens het onderzoek haar reglement. Hierin werd de organisatie omschreven als een vereniging van nationalistes, die zich ten doel stelde alles wat men als anti-nationaal en internationaal zag, zoals het jodendom, het socialisme en de

grondwet te bestrijden en verder de ontwapening, opgelegd door het Verdrag van Versailles, te verhinderen. De leden verplichtten zich tot volstrekte geheimhouding en gehoorzaamheid, terwijl verraders met veemmoord²² bedreigd werden. Bovendien was duidelijk dat de OC door heel Duitsland haar vertegenwoordigers had. Uit het geheel ontstond de indruk dat men te doen had met een wijdvertakte, geheime en bedreigende macht. Verder bleek uit het onderzoek dat de organisatie behoorde tot de "zwarte" Reichswehr, die gevormd werd door een aantal 'Vrijkorpsen' en nauwe banden had met de officiële Reichswehr²³.

Het proces tegen de OC was voor het Landesgericht een zware taak. Men beschikte echter over zoveel belastend materiaal dat het mogelijk was tot een opheldering van de onderlinge relaties te komen. In de herfst van 1922 kwam het openbaar ministerie met de aanklacht en kon het proces beginnen. Toen greep echter de procureur-generaal Ebermayer in. Hij onttrok het proces aan de competentie van de deelstaat Baden en bracht het voor het Staatgerichtshof. Het leek erop alsof het proces aan betekenis zou winnen, maar in feite bleek het een vertraging te zijn. Een hernieuwd onderzoek werd in februari 1924 afgesloten, zonder iets nieuws toe te voegen. Pas op 22 oktober 1924 kon het proces een aanvang nemen²⁴.

Op de eerste dag verklaarde de verdediging over informatie te beschikken die in het belang van het vaderland niet in de openbaarheid mocht komen, waarna het proces achter gesloten deuren werd voortgezet. De tweede dag maakte de voorzitter bekend, dat de "Untersuchungsrichter", dr. Richter, als getuige gehoord zou worden in verband met de tegen de organisatie gerichte aanvallen in de linkse pers. Volgens Hannover kenmerkte dit de mentaliteit van de rechtbank: men wenste eerder een oordeel te vellen over de aanvallen van links dan over de organisatie zelf. Dit wordt door het vervolg van het proces bevestigd. Zo las de voorzitter een deel van de aanklacht voor, om aan te tonen dat de beschuldigingen van hoogverraad en moord tegen de OC ongegrond waren, zodat alleen een aanklacht wegens het stichten van een geheime organisatie overbleef. De openbare aanklager legde in zijn pleidooi grote nadruk op het feit dat hier sprake was van een militaire organisatie. Dit vormde volgens hem een verklaring voor de gehoorzaamheid, de zwijgplicht en het veemgericht in het reglement. Wel vond hij dat de organisatie de fout gemaakt had zich niet te beperken tot militaire doelen, maar zich ook ingelaten had met binnenlandse politieke zaken. Hij benadrukte dat de organisatie veranderingen in de grondwet alleen op legale wijze tot stand wenste te brengen. Ook disqualifiedeerde hij

getuigen, die de OC in verband brachten met politieke moorden, met uitdrukkingen als "Vorbefraefte, Nervenleidende, Geisteskranke, Syphilitiker und Landesverrater". Duidelijk is dat het proces niet helemaal legaal gevoerd werd. Daar was echter niets tegen te doen; aangezien tegen het Staatsgerichtshof geen beroep mogelijk was²⁵.

De geëiste straffen bedroegen uiteindelijk een tot drie maanden gevangenisstraf wegens "Geheimbündelei" en daarnaast werd een groot aantal vrijspaken gevorderd. De rechtbank vond dit zo mild dat zij hogere straffen oplegde: veroordelingen van drie tot acht maanden, maar zelfs deze straffen waren nog mild. In het proces was niets overgebleven van de politieke moorden. De oorzaak daarvan lag niet alleen bij het justitiële apparaat en bij de advocaat-generaal, het was ten dele te wijten aan de onvoldoende meewerkende opsporingsambtenaren²⁶.

Terwijl de advocaat-generaal in het OC-proces geprobeerd had de moorden te interpreteren als individuele gevallen, trachtte ze in processen tegen door communisten begane moorden de hele KPD-leiding af te schilderen als een moordcentrale. Dit was met name het geval in het Tscheka-proces in 1924. Een kapper had informatie over de communisten aan de Berlijnse politie doorgegeven. Daarop werd hij op 7 januari 1924 door de communist F. Neumann neergeschoten, waarna de kapper op 17 maart aan zijn verwondingen overleed. Neumann belastte met zijn bekentenis een aantal andere partijgenoten. Hij beweerde in opdracht van ene Helmut gehandeld te hebben. Als "Helmut" werd de Rus Skobelewsky aangeklaagd. Andere aangeklaagden waren Poege en Margies. De eerste had de kapper uit zijn huis gelokt, zodat Neumann hem neer kon schieten. Na twee maanden eindigde het proces met de terdoodveroordeling van Neumann, Poege en Skobelewsky. Margies kreeg vijftien jaar tuchthuisstraf wegens hulp bij moord²⁷.

Tijdens het proces viel de vooringenomenheid van voorzitter Niedner van het Staatsgerichtshof op. Volgens Gumbel was hij onrechtvaardig zonder het zelf te weten. Tijdens het proces vonden er talrijke vergrijpen tegen de rechtsgang plaats. Eén van de verdedigers werd op last van de voorzitter uit de rechtszaal gezet. Verder werden sommige getuigen à décharge als ongeschikt afgewezen, omdat ze KPD-lid waren. Voor links in Duitsland was dit proces een bewijs voor de eenzijdige aanwending van het "Gesetz zum Schutz der Republik" (voortaan GSR) uit 1922. Het trok ook de onpartijdigheid van de rechtbanken en van de opsporingsautoriteiten in twijfel. Het vertrouwen van een deel van de bevolking in het justitiële apparaat was danig geschokt²⁸.

De vooringenomenheid van Niedner kwam ook tot uitdrukking in de constructie die alle actieve leden van de KPD strafbaar stelde: elke handeling voor de partij en elke uiting van de communistische ideologie werd gezien als hoogverraad in de zin van artikel 86 StGB. Dit omdat de partij de dictatuur van het proletariaat wilde verwezenlijken. Op grond van artikel 7.4 van het GSR kon men veroordeeld worden wegens het lidmaatschap van een geheime of staatsvijandige organisatie. De KPD werd als zodanig beschouwd. Van 1 januari 1924 tot augustus 1925 werden op grond van dit artikel 6349 mensen veroordeeld tot tezamen 4672 jaren vrijheidsstraf, een gemiddelde van bijna 9 maanden, en 267.000 mark boete. De zwaarte van deze vonnissen lag in het feit, dat men volgens artikel 7.4 zwaardere straffen kon opleggen dan volgens artikel 86 StGB, dat een maximumstraf van drie maanden kende²⁹.

In dezelfde lijn lag ook de jurisprudentie rond het literair hoogverraad. In 1927 werd de dichter K. Kläber aangeklaagd wegens voorbereiding tot hoogverraad op basis van enige scenes over de strijd van het Ruhrproletariaat in zijn werk. Zowel Kläber als zijn uitgever werden veroordeeld. Dit soort veroordelingen riep veel commentaar op. Zo wees de rechtsgeleerde Liepmann erop dat niet feitelijke handelingen, maar politieke gezindheid werd bestraft: "Ein deutlicheres Beispiel für Verwilderung des Rechtsgefühl ist nicht zu denken...", aldus Liepmann. Het delict literair hoogverraad was een uitvinding van het Reichsgericht en kwam voort uit de interpretatie van de hoogverraad-paragrafen. Bovendien bestond er tussen het politieke leven en de praktijk van het Staatsgerichtshof een grote kloof, omdat de KPD, na een tijdelijk verbod, als legale partij erkend was. Dat het hof hieraan voorbij ging, was in strijd met het principe van de trias politica³⁰.

De reacties van de wetgever op de rechtspraktijken

Deze rechtspraktijken leidden tot een aantal wetgevende correcties. Eind 1925 schrapte de begrotingscommissie op de begroting voor 1926 de post voor het Staatsgerichtshof. Dit leidde ertoe dat het hof niet de enige instantie bleef die zaken van het GSR behandelde, ook de vierde "Strafsenat" van het Reichsgericht werd als beroepsinstantie met deze zaken belast. Voor de processen tegen de communisten was dit geen verbetering, omdat Niedner voorzitter van deze senaat werd. Om toch een verandering af te dwingen wist de SPD te bewerkstelligen dat in artikel 7 van het GSR de tuchthuisstraf werd geschrapt. De hoogste strafbepaling voor voorbereiding van hoog-

verraad stond nu niet langer in het GSR, maar in artikel 186 StGB. Tekenend voor de houding van de rechters was dat men deze uitdrukkelijke wil van het parlement negeerde. Zo deelde in 1927 en 1928 de vierde strafsenaat nog steeds de tuchthuisstraf uit. Het Reichsgericht wilde zo de andere staatsorganen op hun onderschatting van het communistisch gevaar wijzen³¹.

Een laatste correctie volgde eind 1928, toen het parlement een nieuwe redactie van de hoogverraad-paragrafen in het wetboek van strafrecht aanbracht. Men wilde het onderscheid tussen de politieke en juridische waardering van de KPD wegnemen. Bepaald werd dat alleen directe voorbereiding van hoogverraad strafbaar was. Dit was een duidelijke correctie op de heersende rechtspraktijk³².

Het beledigen en verachten van de republiek

Het GSR stelde in artikel 8.1 wel smaad en laster tegen ministers strafbaar, maar alleen dan wanneer de republikeinse staatsvorm geminacht werd³³. Juridisch was hier nauwelijks mee te werken, zodat vele processen op dit gebied door de gewone rechtbanken behandeld moesten worden. Eén van de meest sensationele was het zgn. "Magdeburger Prozess". Iemand had president Ebert tijdens diens bezoek aan München uitgescholden voor landverrader. Kort daarop werd deze beschuldiging in een rechts krantje herhaald. Het openbaar ministerie besloot een aanklacht in te dienen, waarbij de president zich als "Nebenankläger" aansloot. De motivering van de beschuldiging van landverraad was de deelname van Ebert in de leiding van een wilde staking in januari 1918. Hierbij dient vermeld dat de SPD aan deze staking deelnam met de bedoeling deze zo te bedwingen³⁴.

Het proces werd gevoerd voor het "Schöffengericht" in Maagdenburg dat uit twee beroepsrechters en twee lekenrechters bestond. Van de voorzitter was bekend dat hij bevooroordeeld was ten opzichte van Ebert en de SPD. Zo had hij eens over Ebert gezegd dat de "Sattlergeselle (zadelmakersgezel AJM) da oben verschwinden müsse". Bovendien stonden hij en één van zijn collega's bekend om hun afkeer van de republikeinse staatsvorm. Het oordeel viel dan ook dienovereenkomstig uit: Ebert had door zijn deelname aan de stakingsleiding de landsverdediging schade berokkend en dat was objectief gezien landverraad, zo oordeelde de rechtbank. Voor de vorm van de uitingen veroordeelde zij de redacteur van het desbetreffende krantje tot slechts drie maanden gevangenisstraf. Het spreekt voor zich dat dit proces veel kritiek opriep³⁵.

Ook uit een groot aantal andere processen bleek dat veel rechters een

anti-republikeinse houding hadden. Een communist, die de republiek een "roversrepubliek" noemde, kreeg vier weken gevangenisstraf, terwijl iemand uit "völkische" kringen, die sprak over een "Judenrepubliek" slechts 70 mark boete kreeg. Dergelijke smaad was volgens het GSR alleen strafbaar als ze in het openbaar of in een vergadering geuit was. Dit interpreterden de rechtbanken erg nauw en beslisten op grond hiervan tot de vrij-spraak van een leraar, die voor de klas het GSR overtreden had. Een klas viel niet onder het begrip vergadering en dus was vrijspraak een formeel juiste beslissing. Men hield zich in het geval van een belediging door rechts zo strikt mogelijk aan de letter van de wet³⁶.

Op veel kritiek stuitte ook de interpretatie van het delict smaad. Strafrechtelijk werd dit omschreven als "eine Kundgebung, die nach Form oder Inhalt in besonders roher oder verletzender Weise die Nichtachtung oder Verachtung dartut". Geringschatting, sarcasme, oneerbiedig spreken of belediging vielen er niet onder. Bovendien gaf de definitie, iets wat bij dergelijke delicten onvermijdelijk is, ruimte voor het subjectieve gevoel van de rechter voor wat ruw en kwetsend is³⁷. Hoofdobjecten van de vernederende laster waren de nieuwe vlag en de nieuwe rijkskleuren: zwart-rood-goud. Betiteling van de vlag als doek, lap of stok-en-doeek werd niet bestraft, maar vrijspraak voor de term "Judenfahne" werd door het Reichsgericht afgewezen. Veelal werd "gold" in "Schwarzrotgold" vervangen door een ander woord. Mosterd, geel en eigeel waren op zichzelf voor de rechters geen laster, omdat het waardevrije woorden waren. Laster kon wel het doel geweest zijn, maar dat moest dan ook uit de toon, gelaatsuitdrukking of gebaren blijken. Praktisch was aan deze eis nauwelijks te voldoen³⁸.

Met het niet of in geringe mate bestraffen van smaad en laster werd rekening gehouden bij de nieuwe redactie van het GSR in 1929-'30. Er kwam een minimumstraf van drie maanden, waar alleen bij verzachtende omstandigheden van afgeweken mocht worden. Dit omdat gevangenisstraffen van maximaal drie maanden in geldboetes omgezet konden worden. Uit de statistieken blijkt dat slechts 14,2% van de gevallen de minimumstraf of meer kreeg. Bij 85,7% namen de rechters verzachtende omstandigheden in aanmerking, waarvan de helft een geldboete kreeg opgelegd: blijkbaar vonden de rechters zelfs de minimumstraf te zwaar³⁹. Opvallend is dat men zich nu niet aan de letter van de wet hield.

Hannover zegt hierover: "In solchen Richtersprüchen offenbarte sich die antimarxistische Komponente der Republikfeindschaft des Richtertums". Jasper is het hiermee eens. Door het anti-communisme en het sympathiseren

met rechts worden de oordelen tendentieus eenzijdig. Toch mag, mijns inziens, Republikeinschap niet gelijk gesteld worden met anti-marxisme. Wel is het zo dat vele, maar niet alle, rechters rigoreuze-beschermers van de republiek tegen links waren. Hun doel was niet zozeer de liberale democratie, maar veelmeer de natie te beschermen. Daardoor verwaarloosden ze de bescherming van de republiek tegen rechts. Ze dachten dat die bescherming niet nodig en daarom ook niet wenselijk was⁴⁰.

De politieke instelling van de rechters en haar achtergronden
Geconstateerd is dat vele rechters negatief tegenover de republiek stonden en sympathie voor rechts koesterden. Dit roept vragen op. Hoe algemeen was deze houding? En wat waren de oorzaken van die houding?

Niet alle rechters deelden deze politieke houding, zoals bleek uit de oprichting van de "Republikanische Richterbund" (RR). Haar doel was alles te bevechten wat wezensvreemd en vijandig tegenover de republiek stond en het volk meer vertrouwen in de rechtspraak te geven. Het was een reactie op de geringe steun voor de republiek onder de juristen en moet mijns inziens daarom als een defensieve actie worden gezien, die aantoonde dat de meerderheid van de rechters negatief tegenover de republiek stond. Dit wordt bevestigd door het geringe aantal leden van de RR. Hoewel precieze gegevens daarover niet bekend zijn, omdat de volledige ledenlijsten niet meer voorhanden zijn, varieerde het genoemde aantal van 400 tot 800 leden, waarbij aangetekend moet worden dat niet alleen rechters maar ook juristen lid van de RR konden worden. Vergeleken met de "Deutsche Richterbund", waarbij 12.000 rechters waren aangesloten, viel het ledental van de RR in het niet. Het beeld van een over het algemeen conservatieve rechterlijke macht wordt ook bevestigd door de uitspraak van H. Grossman, die een tijdlang voorzitter van de RR was. Volgens hem was in 1926 5% van de rechters republikeins, nam 80% een weifelende houding in en was 15% reactionair⁴¹.

Partijen, die in elk geval republikeinse rechters leverden, waren de SDP en de DDP. Het Zentrum reageerde nauwelijks op de RR, maar gezien zijn positieve instelling bij de totstandkoming van de grondwet en het GSR zou men kunnen verwachten dat ook deze partij republikeinse rechters leverde. De DVP en BVP stelden zich terughoudend en negatief op tegenover de RR, waarschijnlijk kwamen hier de weifelende rechters vandaan. In de DNVP was sprake van twee vleugels. Jasper wijst op ernstige meningsverschillen binnen de partij over het GSR: Zij leverde waarschijnlijk weife-

tende en reactionaire rechters, terwijl uit de NSDAP alleen reactionaire rechters kwamen⁴². In onderstaande tabel worden de door Grossman genoemde cijfers vergeleken met de stemverhoudingen voor de Rijksdagverkiezingen van 7 december 1924. Deze cijfers staan in de eerste kolom, in de tweede kolom staan de gecorrigeerde cijfers, waarbij de KPD en de kleine partijen en buiten beschouwing worden gelaten. Dit omdat KPD-leden geen ambtenaar konden worden en de kleine partijen niet te plaatsen zijn. Deze tabel is misschien niet geheel verantwoord, omdat de door Grossman genoemde cijfers niet wetenschappelijk onderbouwd zijn. Toch kan mijns inziens de tabel een globaal overzicht geven van de verschillende verhoudingen binnen de Reichstag en de rechterlijke macht.

Tabel 1: vergelijking tussen de door Grossman genoemde cijfers en de stemmenverhouding binnen de Rijksdag van 1924.

Rijksdagverkiezingen 1924 (n.43)	Gecorrigeerde cijfers	Rijksdag	Rechters	Houding
KPD 9.0%				
SPD 26.0%	31.2%			
DDP 6.3%	7.6%	55.1%	5%	republikeins
Z 13.6%	16.3%			
BVP 3.8%	4.6%			
DVP 10.1%	12.1%	29.0%	80%	weifelend
DNVP 20.5%	24.6%			
NSDAP 3.0%	3.6%	15.6%	15%	reactionair
Overigen 7.7%				

Zo blijkt duidelijk, dat de republikeinse rechters zwaar ondervertegenwoordigd waren, wat duidelijk maakt dat de rechterlijke macht achter liep op de politieke ontwikkelingen.

De politieke opvattingen en voorstellingswereld van de rechters droegen sterk bij tot de eenzijdige rechtspraak. De rechters dachten vanuit de "Obrigskeitstaat": de staat die boven de partijen staat en voor orde en rust moet zorgen. Als vertegenwoordigers van deze staat konden ze niet anders dan zelf ook boven de partijen staan en een a-politieke houding innemen. Ze meenden dat de RR rechtspraak en politiek vermengde. Velen vonden hun houding niet in strijd met hun eed op de grondwet, want ze maakten onderscheid tussen het "wezen van de staat", dat onveranderlijk was en waar ze achter stonden, en de toevallige republikeinse staatsvorm. Ook vonden de rechters dat ze alleen vanuit deze houding objectief recht konden spreken⁴⁴.

Die houding leidde tot een afkeer van het parlementarisme en de democratie in de vorm van de Republiek van Weimar. Men voelde wel voor een liberale 19^e eeuwse democratie. Ook vonden de meeste rechters een sterke nationale staat belangrijk. Links bracht het herstel van de staat en daarmee het "wezen van de staat" in gevaar. Volgens Jasper legitimeerde de bovenstaande argumentatie de eenzijdige rechtspraak voor de rechters volledig⁴⁵.

Vonden de rechters, dat ze a-politiek bezig waren, hun oordelen spraken andere taal. Dat betekende echter nog niet dat zij zich bewust aan iets als rechtsverdraaiing schuldig maakten. Sinzheimer meent dat de verklaring in een ongecontroleerd onderbewustzijn moet worden gezocht, waarin niet het recht maar politieke sympathie en antipatie centraal staan. Hij zegt: "Sie denken dort nicht daran, ..., links und rechts verschieden zu messen, Sie tun es nur! ... Sie denken dort nicht daran Unrecht zu tun, denn sie wissen nicht was sie tun." Niet iedereen was het daarmee eens: E. Otwald bijvoorbeeld schreef in 1931 een boek getiteld Denn sie wissen, was sie tun⁴⁶.

De politieke opvattingen en voorstellingswereld van de rechters hebben te maken met het feit dat de rechterlijke macht sociaal gesloten was. Het beroep was alleen door lange studie en hoge kosten bereikbaar voor een kleine groep welgestelde burgers. Verder zorgde de conservatieve selectiepolitiek rond 1900 ervoor, dat de rechters over het algemeen monarchaal en behoudend dachten. Het was dan ook niet verwonderlijk, dat zij moeite hadden met de nieuwe staatsvorm. In 1918 bleven de meeste rechters op hun plaats zitten. Er was voor de regering geen alternatief: politiek gezien was een meer republikeinsgezinde rechterlijke macht niet haalbaar. Praktisch ook niet, omdat de linkse partijen nauwelijks over juristen beschikten⁴⁷.

Toch was de eenzijdigheid van de oordelen niet alleen de schuld van de rechters. Ook de wetten, waarop zij hun oordelen moesten baseren, waren sterk verouderd. Het burgerlijk wetboek en het wetboek van strafrecht stamden nog uit de tijd van Bismarck. Dat de rechterlijke macht niet overwogen heeft om soepeler te zijn in de toepassing van deze verouderde wetten, lag in het feit dat zij "positivistisch" was ingesteld. Hetgeen betekende dat men aan de letter van de wet vasthield. Jasper ziet niet zozeer dit vasthouden aan de letter van de wet als wel de overtuiging, dat degene, die macht heeft ook het recht bepaalt als de kern van het positivisme. Toch zegt ook hij, dat de falende rechtspraak niet alleen

aan de rechters te wijten is, maar ook aan de wetgeving en de algemene moeilijkheden, waarmee de bescherming van de republiek te kampen had⁴⁸.

Conclusie

De rechters stonden over het algemeen negatief tegenover de republiek en de democratie. Beiden pasten niet in hun visie op de nationale staat. Dit hield verband met hun politieke en sociale achtergrond en die was overwegend burgerlijk-liberaal of conservatief. Dit alles werkte door in de rechtspraak: de rechters legden de linkse vijanden van de republiek hoge straffen op, terwijl ze die van rechts de hand boven het hoofd hielden. Zo volgden na de Beierse "Räterepublike" vele strenge straffen, terwijl op de rechtse Kapp-putsch nauwelijks veroordelingen volgden. Bij politieke moorden van rechts werden de mensen achter de schermen niet opgespoord; vergrijpen van communisten tegen de GSR werden daarentegen rigoreus bestraft.

Opvallend was de kloof tussen de politiek en de rechtspraktijk. Terwijl de KPD een legale partij was, werden haar leden toch door het Staatsgerichtshof en het Reichsgericht veroordeeld. Toen de Rijksdag een aantal wijzigingen in het GSR aanbracht, werden deze tegen de uitdrukkelijke wil van de wetgever opzettelijk genegeerd door de rechterlijke macht. Omdat ze hierdoor op het terrein van de wetgevende macht kwam, verloor ze haar onafhankelijkheid.

Gesteld kan worden dat de rechters zelf voor het grootste deel verantwoordelijk waren voor de eenzijdigheid in de veroordelingen, al deden niet alle rechters dat bewust. Op grond van de bestudeerde gegevens is het echter moeilijk te bepalen in welke mate van een bewuste partijdigheid sprake is. Dat die soms aanwezig is, valt echter niet te ontkennen. Het voorbeeld van iemand als Niedner maakt dit duidelijk. Vaak echter velden de rechters waardeoordelen zonder het zelf te weten, omdat velen er net zo over dachten als zij. Toch waren de rechters niet alleen verantwoordelijk voor de eenzijdigheid, ook verouderde wetten en de mazen daarin droegen ertoe bij.

De diepere achterliggende vraag bij dit artikel: in hoeverre heeft de justitie een actieve rol gespeeld in het vervalproces van de Republiek van Weimar, is nauwelijks te beantwoorden. Justitie heeft rechts in de kaart gespeeld, maar dat wil nog niet zeggen dat zonder de eenzijdige rechtspraak de republiek niet gevallen zou zijn.

A.J. MEIJER

Noten

1. Gotthard Jasper, 'Justiz und Politik in der Weimarer Republik', Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 30 (1982), 167; Otto Kirchheimer, Politische Justiz. Verwendung juristischer Verfahrensmöglichkeiten zu politischen Zwecken, (2^e druk; Frankfurt am Main 1981), 11-14, 22, 23
2. Heinrich Hannover en Elisabeth Hannover-Drück, Politische Justiz 1918-1933, (Frankfurt am Main 1966), 18; Gustav Radbruch, Der innere Weg. Aufriss meines Lebens, (Stuttgart 1951) 152-153
3. Hannover, Justiz, 53-55; HeImut Heiber, Die Republik von Weimar (15^e druk, München 1982) 45-46
4. Hannover, Justiz, 63-68
5. Hannover, Justiz, 76; Heiber, Republik, 71-74; Erich Zimmerman, 'Die Weimarer Republik', Informationen zur politischen Bildung 109, 110 (herdruk, 1982), 12-13
6. Hannover, Justiz, 76-77; Jasper, Justiz und Politik, 172
7. Zimmerman, Weimarer Republik, 15
8. Hannover, Justiz, 107-109; Heiber, Republik, 19, 43, 55, 61, 111; Kirchheimer, Politische Justiz, 122; Zimmerman, Weimarer Republik, 15-16
9. Hannover, Justiz, 112; Zimmerman, Weimarer Republik, 15
10. Hannover, Justiz, 109-111; G. Jasper, Der Schutz der Republik. Studien zur staatlichen Sicherung der Demokratie in der Weimarer Republik 1922-1930 in: Tübinger Studien zur Geschichte und Politik 16 (1963), 109-110
11. Hannover, Justiz, 110-112; Kirchheimer, Politische Justiz, 588
12. Hannover, Justiz, 112-114, 117, 118; Heiber, Republik, 95, 107, 108, 110, 111; Jasper, Schutz, 57; Radbruch, Innere Weg, 157; Zimmerman, 'Weimarer Republik', 16
13. Hannover, Justiz, 118-122; Jasper, Schutz, 107-108
14. Hannover, Justiz, 122-124; Jasper, 'Justiz und Politik', 175; Jasper, Schutz, 108-109, 113.
15. Hannover, Justiz, 116
16. Heiber, Republik, 113; Jasper, Schutz, 36-37, 47-48
17. Hannover, Justiz, 114-115; Jasper, Schutz, 57-61; Radbruch, Innere Weg, 161
18. Hannover, Justiz, 115; Jasper, 'Justiz und Politik', 184; Jasper, Schutz, 75-76, 87-88
19. Hannover, Justiz, 116; Jasper, 'Justiz und Politik', 175; Radbruch, Innere Weg, 163
20. Hannover, Justiz, 116; Jasper, Schutz, 100-104; Radbruch, Innere Weg, 163-164; Bürger Schulz, Der Republikanische Richterbund 1921-1933 in: Rechtshistorische Reihe 21 (Frankfurt am Main, Bern 1982), 48
21. Hannover, Justiz, 116; Jasper, 'Justiz und Politik', 184; Radbruch, Innere Weg, 161; Jasper, Schutz, 105
22. Dit is een moord begaan uit politieke motieven. Het was een vorm zelfberechting door geheime groepen. Het slachtoffer werd verdacht van verraad, meestal betrof dit verraad het bezit van illegale wapens of geheime wapenopslagplaatsen. Zelden werd deze misdaad door de justitie bestraft. Zie ook: Hannover, Justiz, 152-154
23. Hannover, Justiz, 135-138; Jasper, 'Justiz und Politik', 175; Jasper, Schutz, 110-112
24. Hannover, Justiz, 138-139; Jasper, Schutz, 113

25. Hannover, Justiz, 139- 143; Jasper, Schutz, 113-115
26. Hannover, Justiz, 141, 143-144; Jasper, 'Justiz und Politik', 176; Jasper, Schutz, 116-117, 122-123
27. Hannover, Justiz, 219-220; Jasper, Schutz, 126-127
28. Hannover, Justiz, 220- 227; Jasper, Schutz, 126-128
29. Artikel 7.4 RSG luidt: " Mit Gefängnis von drei Monaten bis zu fünf Jahren wird, soweit nicht andere Vorschriften eine schwerere Strafe androhen, bestraft: wer an einer geheimen oder staatfeindlichen Verbindung (paragrafen 128, 129 StGB), die die Bestrebung verfolgt, die verfassungsmässig festgestellte republikanische Staatsform des Reiches oder eines Landes zu untergraben, teilnimmt, oder sie oder im Dienste ihrer Bestrebungen ein Mitglied mit Rat oder Tat, insbesondere durch Geld unterstützt"; verder: Hannover, Justiz, 228-230 Jasper, 'Justiz und Politik', 178; Jasper, Schutz, 178, 182-183; Schulz, Richterbund, 118-119; Kirchheimer, Politische Justiz, 72
30. Hannover, Justiz, 230, 246, 249; Jasper, 'Justiz und Politik', 179; Jasper, Schutz, 183-184; Schulz, Richterbund, 119-120
31. Jasper, 'Justiz und Politik', 179- 181; Jasper, Schutz, 184-186
32. Ibidem, 181; Ibidem, 186-187
33. Artikel 8.1 RSG luidt: "Mit Gefängnis bis zu fünf Jahren, neben dem auf Geldstrafe bis zu einer Million Mark erkannt werden kann, wird bestraft: wer öffentlich oder in einer Versammlung die verfassungsmässig festgestellte republikanische Staatsform des Reichs oder eines Landes beschimpft oder verleumdet".
34. Heiber, Republik, 167- 168; Kirchheimer, Politische Justiz, 122, 125, 126; Jasper, Schutz, 206-207; Schulz, Richterbund, 65-66
35. Hannover, Justiz, 265; Heiber, Republik, 167-168; Jasper, 'Justiz und Politik', 184-185; Jasper, Schutz, 206-207; Kirchheimer, Politische Justiz, 130-132; Schulz, Richterbund, 65-68
36. Hannover, Justiz, 264; Jasper, 'Justiz und Politik', 186-188; Jasper, Schutz, 198-199; Schulz, Richterbund, 117; zie ook artikel 8 van het RSG;
37. Jasper, 'Justiz und Politik', 188; Jasper, Schutz, 199-200
38. Hannover, Justiz, 264-265; Jasper, 'Justiz und Politik', 188-191; Jasper, Schutz, 201- 203; Schulz, Richterbund, 117-118
39. Jasper, 'Justiz und Politik', 186; Jasper, Schutz, 197
40. Hannover, Justiz, 27, 30, 265; Jasper, 'Justiz und Politik', 184, 186, 187; Jasper, Schutz, 189, 198, 206, 209, 210; Kirchheimer, Politische Justiz, 314-315, 317-319
41. Hannover, Justiz, 15; Jasper, 'Justiz und Politik', 198; Jasper, Schutz, 209 noot 73; Schulz, Richterbund, 19, 20, 32, 38-42, 161
42. Jasper, Schutz, 85; Schulz, Richterbund, 25-29, 138, 143-145
43. Deze cijfers zijn ontleend aan: H. Kaack, Geschichte und Struktur des deutschen Parteiensystems, (Opladen 1971), 99-100
44. Jasper, 'Justiz und Politik', 196; Jasper, Schutz, 289; Schulz, Richterbund, 24, 30, 33, 85, 134-135, 137- 138; Kirchheimer, Politische Justiz, 318
45. Jasper, 'Justiz und Politik', 196-197; Jasper, Schutz, 291; Schulz, Richterbund, 17, 20; Kirchheimer, Politische Justiz, 314-315
46. Hannover, Justiz, 26, 28; Kirchheimer, Politische Justiz, 289, 319
47. Hannover, Justiz, 24-25; Jasper, 'Justiz und Politik', 198, 203-204; Schulz, Richterbund, 17, 106
48. Jasper, 'Justiz und Politik', 193-194; Jasper, Schutz, 209, 288